

ПРЕДГОВОР

ЕВРОПА У БЕЗБЕДНОСНОМ ВАКУУМУ: МЕЂУНАРОДНИ ИЗАЗОВИ У 1936. ГОДИНИ

Хицима усташко-бугарских атентатора, у Марсеју, 9. октобра 1934, најављено је урушавање већ сасвим крхког међународног поретка у међуратној Европи. Убиством краља Југославије Александра I Карађорђевића и француског министра спољних послова Луја Бартуа – првих жртава фашизма у Европи – (атентат је наручио Бенито Мусолини, а атентатори су ревносно обучавани у ревизионистичкој Мађарској) – отворено је мрачно доба доминације фашизма и нацизма у Европи, које ће, уз фаталне последице по европску и светску цивилизацију, довести до избијања Другог светског рата у септембру 1939.¹ На том путу, година 1936. представљала је важну етапу протекавши, у већем делу Европе, у знаку пораста међусобних сукоба и ривалстава, а у Шпанији избијањем грађанског рата. С великим бројем цивилних жртава и идеолошком искључивошћу, Шпански грађански рат ће први најавити масовна страдања светских размера само неколико година касније.

Европа је постепено тонула из тешко повраћеног оптимизма двадесетих година XX века у несигурне тридесете: у економску кризу, идеолошке сукобе, национална ривалства и расне прогоне. Неуспех покушаја стварања трајнијег поретка либералног и демократског садржаја у Европи (1919–1930) имао је за последицу претећу нестабилност у међународним односима. Поремећај у одржавању европске безбедности – која је не само за Француску него и за Велику Британију била превасходни политички циљ – био је обележен сумраком француског система источних савеза у Европи.² Последњи агилни заступник француског система савеза међу државама наследницама Аустро-Угарске на европском истоку и југоистоку био је управо

¹ Ентони Идн, британски министар спољних послова (1935–1938), о значају Бартуа и краља Александра као одлучним вођама који не би устукнули ни пред Мусолинијем у Абисинији ни пред Хитлером на Балкану записао је следеће: „Neither country was to know such decisive leadership again. It is inconceivable that Barthou would have been equivocal to the point of horse-trading over the Italo-Abyssinian conflict or that Alexander would have compromised with Hitler or, from over-confidence, have allowed his air force to be destroyed on the ground when the attack came.“ (Gordon A. Craig, *Europe since 1815*, New York & London, Holt, Rinehart & Winston 1966, 703).

² Jean-Baptiste Duroselle, *La Décandance 1932–1939*, Paris, Imprimerie nationale 1979, 70–75; Piotr S. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliances, 1926–1936. French-Czechoslovak-Polish relations from Locarno to the remilitarization of the Rhineland*, Princeton, NJ., Princeton University Press 1988.

Луј Барту, жртва атентата у Марсеју, несумњиво онај француски државник који је најбрже опазио реалну опасност од успона националсоцијализма у Немачкој. Барту је током 1934. неуморно путовао, предлажући у престоницама европског Истока склапање једног регионалног безбедносног споразума, који би био „источни Локарно“, до којег би се дошло склапањем регионалних одбрамбених уговора.³ Његов наследник Пјер Лавал, премда је формално наставио истим политичким курсом, није, међутим, имао ни довољне политичке одважности у покушајима нагодби с Мусолинијем (Римски споразум), ни правих одговора на изазове који су се непрестано умножавали, произашли из агресивне спољне политике хитлеровске Немачке. Сумрак француских источних алијанси, од Мале антанте (Краљевина Југославија, Румунија, Чехословачка) до посебне подршке Пољској означио је, убрзо затим, у раздобљу од 1935. до 1938. и сумрак Француске као престижног гаранта међуратног поретка успостављеног у Европи Версајским уговором наконцу Мировне конференције у Паризу из 1919.⁴

Успостављен 1919. „версајски систем“, подразумевао је, како је то замислио Жорж Клемансо, један од главних архитеката Версајског уговора, и образовање санитарног кордона држава према Совјетском Савезу. После споразума склопљених у Локарну 1925. године, уз сарадњу Немачке (тада Вајмарске републике), створен је утисак као да је обновљен концерт европских сила, с циљем да континенту обезбеди трајан мир.⁵ Систем Локарнских споразума, међутим, почео је после 1930. нагло да се осипа, обележен све видљивијом немоћи Друштва народа – неуспешног посредника у међународним сукобима и слабог јемца крхке политичке равнотеже не само међу водећим европским државама него и међу ваневропским чланицама од утицаја и угледа. Друштво народа додатно је изгубило утицај када је жртва италијанске експанзије у Африци постала и Абисинија (Етиопија). Уз Либерiju једина независна афричка држава, Абисинија је, при том, под енергичним вођством цара Хаила Селасија I, још од 1923. била и пуноправна чланица Друштва народа. Појам европске и шире међународне безбедности остао је без реалног садржаја после немоћи Друштва народа да постигне сагласност

³ Robert J. Young, *Power and Pleasure. Louis Barthou and the Third French Republic*, Montreal & Kingston, Mc-Gill-Queen's University Press 1991. О крају француско-југословенске атипичног савеза видети опширније: Vojislav Pavlović, „L'atentat de Marseille 1934: La fin symbolique d'une alliance atipique“, у: D. T. Bataković (dir.), *La Serbie et la France. Une alliance atipique: Relations politiques, économiques et culturelles 1870-1940*, Belgrade, Institut des Etudes Balkaniques, Académie serbe des sciences et des arts, 2010, 575–595.

⁴ Manfred F. Boemcke, Gerald D. Feldman & Elisabeth Glaser (eds.), *The Treaty of Versailles. A Reassessment after 75 Years*, Cambridge, Cambridge University Press 1998; Jean-Jacques Becker, *Le traité de Versailles*, Paris, Presses universitaires de France 2002.

⁵ Georges-Henri Soutou, *L'Europe de 1815 à nos jours*, Paris, Presses universitaires de France 2007, 200–209.

око рата у Етиопији и низом уступака сузбије незајажљиве апетите Италије. Мусолинијева Италија, охрабрена неслогом у Друштву народа, а већ укотвљена у Средоземљу, ипак је имала озбиљних тешкоћа у настојањима да, у ратном сукобу са храбрим Абисинцима, задобије ако не углед онда макар изглед озбиљне силе светских амбиција.

На почетку 1936, потешкоће с којима се у име Европе победника у Првом светском рату носила Француска биле су везане за растући утицај Хитлеровог Трећег рајха на демилитаризовану зону у Рајнској области (око 50 км територије уз десну обалу реке Рајне) и на ратификацију француско-совјетског пакта о узајамној помоћи из 1935. године (као једном од начина да се премосте тешкоће изазване јачањем нацистичког режима у Немачкој). Додатне заплете унеле су компликације изазваним ратом у Абисинији и питање санкција према Италији. Мусолинијева Италија покушавала је да се наметне као ексклузивни колонијални управљач класичног типа из XIX столећа, намеравајући да спајањем Абисиније (Етиопије), Еритреје и Сомалије, створи једну ширу основу свога царства на простору Источне Африке.

Подршка Француске стварању италијанске зоне утицаја у Абисинији, обећана пре званичног избијања рата (присутна још од 1914, а изнова од 1935), није, по заједничкој калкулацији Париза, а с њом и Лондона средином 1930-их, довела до очекиване подршке Рима насупрот растућим амбицијама Берлина у Рајнској области и најаве поновног наоружања Немачке. Мусолини је у тактичком смислу био ближи Француској и Великој Британији кад је требало осудити покушај пронацистичког удара у Бечу (1934) и најаву поновног наоружања Немачке (1935). Општа осуда италијанске агресије у Абисинији, међутим, није дошла само из редова њених мањих чланица него и, сасвим неочекивано, из јавности Велике Британије. То је претходну калкулацију међусобног намиривања услугама на рачун трећих између Рима, Париза и Лондона учинило неостваривом, а потом када је као афера продрла у јавност, резултирала је великим скандалом који је показао све видљивију слабост водећих европских демократија. Главни актери неуспешне политичке трансакције били су француски министар спољних послова Пјер Лавал и британски секретар за спољне послове сер Семјуел Хор. Мусолинијева Италија је, уз неочекивано брзу подршку Хитлера у њеној афричкој авантури, изашла као победник: италијански краљ постао је цар Абисиније.

Када је Хитлер, 7. марта 1936, победоносно умарширао у демилитаризовану Рајнску област, обеснажене су не само поједине одредбе Версајског уговора него и низ споразума из Локарна, на којима је почивао мир у Средњој Европи. Геополитичка ситуација била је из корена измењена на штету Француске, која је у раздобљу између 1924. и 1936. била политички потпуно заокупљена великим пројектом колективне безбедности у Европи. Читав концепт, међутим, патио је од велике слабости која није била довољно уочена ни адекватно вреднована: да би се у међуратној Европи осигурала колек-

тивна безбедност, важан предуслов била је демократизација друштва и држава широм континента, а управо је демократија изостала, као виталан предуслов међудржавног споразумевања. Без шире визије после Аристиде Бријана и Луја Бартуа, који су разумевали суштински значај демократије и опасност од ауторитарних режима који прерастају у још опаснији фашизам и, касније нацизам, француски политичари су после 1934. озбиљно потценили идеолошку снагу тоталитарних идеологија.⁶

Одважност Хитлера у Рајнској области која је, опет, мало кога у политичком свету изненадила, почивала је на његовој тачној процени да европска дипломатија, пре свих француска и британска, неће реаговати, јер су одавно очекивале сличан корак. Трећу републику у Француској је пуне две године, све до избора у мају 1936, предводио низ прелазних влада, дакле привременог карактера, које не само да нису имале ширу подршку у бирачком телу, него су деловале без унутрашње сагласности око најважнијих спољнополитичких питања. Министар Пјер Лавал и славни маршал Филип Петен – обојица касније озлоглашени због сарадње с нацистима током окупације – симболизовали су француску неспремност средином 1930-их да правовремено и адекватно реагују на Хитлерове систематске провокације. У доба привредне депресије, уз такође јасну неспремност Велике Британије и Белгије, француски политичари нису ни помишљали на озбиљније војне подухвате којима би се одбранио *status quo* и предупредиле Хитлерове смеле акције на рушењу колективне европске безбедности – од поновног наоружања Немачке до тријумфалног умарширавања у Рајнску област.⁷

Када је социјалиста Леон Блум образовао владу Народног фронта у Паризу (јун 1936 – јун 1937), Трећа република је, први пут после 1919, нагло скренула улево, а мере које је социјалистичка влада спровела у корист радника – укључујући и национализацију војне индустрије – увериле су француску десницу да је Блумова влада подлегла „отровном утицају“ комунизма. Слабљење Француске у домену наоружања само је додатно мотивисало десницу да поведе кампању против премијера Блума, тврдећи да ће, насупрот агресивном Хитлеру, Трећа република ући у непотребан сукоб с Немачком, а да ће од тог сукоба једину корист имати Совјетски Савез.⁸ Велики изазов Блумовој влади био је устанак генерала Франциска Франка против младе шпанске републике и њене владе Народног фронта, који је почео 17. јула 1936.

Забринут због опасности да се Француска, изненада, не нађе окружена ауторитарним режимима, Леон Блум је покушао, у први мах, да подржи шпанску републику у Мадриду насупрот Франковим националистима који

⁶ Georges-Henri Soutou, „Le deuil de la puissance (1914–1958)“, у: *Histoire de la diplomatie française*, Paris, Perrin 2005, 783–789.

⁷ Уп. опсежну биографију: Jean-Paul Cointet, *Pierre Laval*, Paris, Fayard 1993.

⁸ Видети детаљније: Serge Bernstein, *Léon Blum*, Paris, Fayard 2006.

су уживали подршку Италије и Немачке. Војно руководство Француске било је, међутим, по питању логистичке или војне помоћи Шпанији подељено: француска дипломатија се, стога, ограничила на предлога Блума од 1. августа 1936. да се на европском континенту прихвати политика која искључује војну интервенцију у Шпанији. Премда је тај предлог био само у начелу прихваћен од других чинилаца на европској сцени, Француска се исцрпљивала у низу међународних конференција док су, насупротив јаловим пацифистичким напорима Париза, сва три заинтересована режима, Хитлеров, Стаљинов и Мусолинијев, слањем „добровољаца“, као и на друге начине узели значајно учешће у Шпанском грађанском рату.

За разлику од Рима и Берлина, који своју логистичку и директну војну подршку Франку нису прикривали, совјетска помоћ је често ишла преко француске територије: мање-више тајним или тек полутајним каналима, преко мреже коју је организовала Стаљинова Коминтерна, а Блумова влада углавном ћутке толерисала. Стога се, пре свега на француској десници, на свако, макар и потенцијално уплитање Француске у грађански рат у Шпанији – Леон Блум је био велики опонент фашизму свих врста – гледало као на увлачење Треће републике у европски сукоб који прижељкује само Москва, остављајући тако Хитлерову Немачку ван реалног поља непосредне опасности по европску стабилност. „Интернационалне бригаде“ биле су још једно од додатних механизма ширења совјетског утицаја у Европи. С друге стране, Блумова влада Народног фронта је пропустила да совјетско-француски споразум о узајамној помоћи из 1935. допуни војном конвенцијом, оставши тако без опипљиве подршке Москве. Образложење ове одлуке, коју је успео да наметне француски министар ваздухопловства Пјер Кот, било је да треба, по сваку цену, избећи француско-немачки сукоб.⁹

Била је то, разумљиво, не само још једна велика заблуда француске деснице него и социјалистичке владе Народног фронта, пошто је немачки канцелар успео да од доласка на власт 1933. до реокупације Рајнске области 1936. прекине све препреке које су Версајским уговором биле постављене Берлину, с циљем да спрече обнову и евентуалну превласт Немачке у Европи. Версајски систем нестао је због опсесије колективном безбедношћу и настојањима Париза – нешто више него што је средином 1930-их то био случај с Великом Британијом – да нађе упоришну тачку у политици заустављања Хитлорове агресивне спољне политике. Иза Блумове владе остала је, у наслеђе следећим француским кабинетима, политичка линија према Хитлеровој Немачкој која се из данашње перспективе може означити као „политика одвраћања“, с тим што је у Паризу, као уосталом и у Лондону, изостало не само разумевање Хитлерових метода кршења међународног поретка него и његових крајњих циљева. Пацифизам није само био преовлађујућа политичка

⁹ Опширније: Sabine Jansen, *Pierre Cot*, Paris, Fayard 2002.

доктрина у међуратној Француској. У Великој Британији, пацифизам је значајно утицао и на државну политику, пошто је изразиту јавну подршку добио тзв. изјашњавањем за мир (*Peace Ballot*) које је, као током 1935, спровео низ невладиних, приватних удружења, показујући масовну подршку британског јавног мњења Друштву народа и колективној безбедности.¹⁰

С друге стране, Грађански рат у Шпанији изазвао је појачану идеолошку поларизацију широм Европе, за и против политике Народног фронта после француских избора у мају 1936. године. Идеолошки сукоби потресали су Француску, где су доктринарне разлике биле подједнако јаке као и традиционални антигерманизам, а где се са забринутошћу пратило осетно снажење ауторитарних режима у Шпанији и Португалу под Салазаром. Упоредо с јачањем идеолошке поларизације, у другим европским земљама дошло је до мобилизације на левици: појам „антифашизам“, посебно после избијања Грађанског рата у Шпанији, почео је да стиче привлачну, мобилишућу снагу у редовима не толико многобројне колико одлучно „антифашистички“ оријентисане омладине и традиционално леве елите (у распону од француских радикала и социјалиста различитих боја до комуниста из свих фракција) широм европског континента. Антикомунизам је, упркос вештим настојањима Стаљиновог режима да Совјетски Савез прикаже као „рај на земљи“, остао значајна, чак преовлађујућа компонента идеолошког опредељења већине политички ангажованог становништва на европском континенту, и то не само у стабилним демократијама.¹¹

Насупрот Народном фронту, као покрету против јачања фашизма и нацизма у Европи, Шпански грађански рат имао је за последицу даље зближавање Немачке и Италије, које је започето подршком Хитлера Мусолинију током рата у Абисинији и додатно ојачано по избијању Грађанског рата у Шпанији. Док је Мусолини своју пажњу више усмеравао на јачање улоге Италије у Средоземљу, Хитлер је покушавао да Трећи рајх прикаже, посебно снагама деснице, као брану даљем ширењу Стаљиновог комунизма, преобученог у снаге „Народног фронта“, према европском Западу. Стаљин је, са своје стране, настојао да снаге шпанских републиканаца држи под контролом и да, једновремено, изазове поделу у редовима западних демократија.

Југоисточна Европа, укључивши и саму Краљевину Југославију, била је средином 1930-их у знаку доминације ауторитарних и семиауторитарних режима, с растућом енергијом локалних националиста, сепаратистичких покрета и ревизионистичких апетита. Реокупација Рајнске области додатно је усложнила положај подунавских земаља, међу којима је Краљевина Југославија била посебно погођена, суочена с претећим ревизионизмом Италије

¹⁰ Видети такође: Ralph James Q. Adams, *British Politics and Foreign Policy in the Age of Appeasement 1935–1939*, Stanford, Stanford University Press 1993.

¹¹ Georges-Henri Soutou, *L'Europe de 1815 à nos jours*, 224–232.

и Мађарске, а у другом плану још и Бугарске и Албаније. Немачки министар спољних послова, барон Константин фон Нојрат, чак је једном приликом у разговору са америчким амбасадором у Москви упозорио да ће државе у Подунављу, кад буду схватиле да је немачка територија постала недоступна Французима, бити принуђене да преиспитају своју спољну политику и прилагоде се новом односу снага међу водећим државама у Европи.¹²

Криза око Рајнске области 1936. оставила је Средњу и Источну Европу, можда више него што је то био случај са аншлусом Аустрије две године касније, отвореном за безбедносне претње које су долазиле из Италије и Немачке. Премијер Лавал је, међутим, више држао до сарадње са Италијом против фиреровог Трећег рајха, него што је покушавао да одбрани Малу антанту и земље Балканског споразума од Дучевих амбициозних пројеката за ширење на источну обалу Јадрана. Француски премијер и министар спољних послова стога је поново покушао са нереалним предлогом тројног француско-италијанско-југословенског савеза против Немачке, а под условом да Београд зажмури на видљиво учешће Мусолинијеве администрације у убиству краља Александра у Марсеју.¹³

Нови однос снага у Средњој и Југоисточној Европи није прошао непримећено ни у једној од две шире анализе урађене непосредно после Рајнске кризе у пролеће 1936. године у југословенском Главном ђенералштабу: нова ситуација, како је процењено, била је у сваком аспекту штетна за мале, антиревизионистичке државе подунавског региона, какве су биле чланице Мале антанте. С друге стране, добро је уочено да ће Немачка, ако прође без последица у Рајнској кризи, добити одрешене руке, док ће Француска бити принуђена да води много више рачуна о Италији него о својим малим савезницима на европском истоку и југоистоку. Промењен однос снага током 1936. додатно је утицао на слабљење кохезије унутар већ ослабљене Мале антанте. Влада Краљевине Југославије, под председништвом др Милана Стојадиновића, заузела је помирљивији став према Хитлеровој Немачкој од својих савезница у Малој антанти – Румуније и Чехословачке.¹⁴

У британској перспективи, ова тенденција у спољној политици Југославије била је јасно уочена, иако је Београд показивао спремност да дискретно следи помирљиву политику Лондона.¹⁵ У Форин офису била је у

¹² *Foreign Relations of the United States*, vol 1, (1936), ed. by E. R. Perkins, Washington, United States Government Printing Office, 1953. Меморандум амбасадора у Совјетском Савезу, Вилијама Булита, 18. маја 1936, 300–303.

¹³ Paul N. Hehn, *A Low Dishonest Decade. The Great Powers, Eastern Europe and the Economic Origins of World War II, 1930-1941*, New York & London, Continuum 2002, 291.

¹⁴ Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937. Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd, Prosveta 1968, 142–153.

¹⁵ Више о томе у необјављеној докторској тези Драгана Бакића: *Great Britain, the Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919–1936*, University of Leeds 2010.

потпуности схваћена суштинска промена у положају малих европских земаља, до тада под каквом-таквом заштитом Француске, док је једновременно постојала и бојазан да обавезе Француске према земљама на европском Истоку, укључујући и Малу антанту, могу постати извор нових заплета који би у свој вртлог могли увући и саму Велику Британију. Стога је француска иницијатива за склапање једног општег европског безбедносног пакта – који би као главни циљ имао спречавање немачке агресије у Средњој Европи – била одбачена у Лондону. За Велику Британију, суочену с предвидљиво негативном реакцијом јавног мњења, било је немогуће да прихвати било какве обавезе у заштити граница које нису сматране виталним британским интересом. Други разлог за одбијање Лондона био је стратешке природе: наиме, у Великој Британији преовлађивало је неповерење у трајност и стабилност држава проистеклих из распада Аустро-Угарске монархије. Стога су британске дипломате одбацивале могућност да приме одговорност за опстанак малих држава у чију трајност се сумњало, а чија је унутрашња ровитост срединам 1930-их била таква да није заслуживала било какве британске гаранције.¹⁶ Одбрана независности Аустрије, која је, упркос споразуму с Немачком из 1936. и даље била незаштићена, била је непосредни задатак којем се у Великој Британији придавао знатно већи значај него одбрани малих држава у Подунављу.

Спољном политиком Краљевине Југославије, после фаталног удара традиционалном ослањању Београда на Париз, задатом атентатом у Марсеју а већ очигледном после реокупације Рајнске области 1936, доминирао је Милан Стојадиновић. Немачки ђак који се хвалио познавањем политичког менталитета Средње Европе, Стојадиновић је био прагматичан присталица обнове захладнелих односа најпре са Римом, а затим и са Берлином, рачунајући да ће му нова спољнополитичка оријентација помоћи и у стабилизацији унутрашњих прилика изазваних хрватским сепаратизмом. У југословенском министарству спољних послова, међутим, као и претходно у српској дипломатији, деценијама су доминирали париски ђаци – тзв. Паризлије – који су у савезу Краљевине Србије, а затим и Краљевине Југославије са Француском видели главни правац дипломатског деловања и главни смисао свога рада. Милош Црњански у *Ембахадама* не без извесне зависти, напомиње да је „Паризлија“ била чаробна реч која је отвараала сва врата у Министарству спољних послова у Београду.

Милан Стојадиновић је међу својим штићеницима и сарадницима од највишег поверења, осим аустро-немачких ђака попут славних писаца Иве Андрића и Милоша Црњанског, имао и једног „Паризлију“ такође великог књижевника Станислава Винавера, који је прихватао као неминовност Стојадиновићеву нову политику. Реалполитички курс, с променом ослонца у

¹⁶ Исто.

спољној политици, одвијао се уз одређене илузије у могућност регионално замишљених нагодби са Римом и Берлином, правданих и опипљивим привредним разлозима. Тако најпре постепено, а од 1936. изразито видљиво окретање од демократског, али на међународној сцени видљиво посусталог Париза ка динамичним европским престоницама са нескривеним империјалним амбицијама и расним предрасудама, какве су биле Рим и Берлин, није било могуће спровести без одређених отпора, првенствено међу српским дипломатама у југословенској дипломатији. У својим извештајима они су дискретно сугерисали да се, због привремене дипломатске дефанзиве Париза, не одустаје од традиционалних савезништава са Француском као једином поузданом заштитницом дугорочних интереса Краљевине Југославије.

Мала антанта је, заиста, због пасивности Париза, све више губила на важности, док је франкофилски курс у спољној политици, после Милана Стојадиновића у Краљевини Југославији, почео да напушта и румунски краљ Карол II, који је, с разлогом разочаран слабљењем француског система безбедности на европском Истоку, 1936. године отпустио свога франкофилског министра спољних послова, утицајног Николае Титулескуа. Преоријентација са Француске на Италију и Немачку, са свим нијансама комуникације, била је стога у југословенској спољној политици не само наметнута опција, него и свесни политички избор којим се добијало на времену и склањало у заклон током ковитлаца који су угрожавали основе европске и регионалне безбедности. Европа у 1936. години, као и свет у којем је још увек била средиште финансијске и колонијалне моћи, клизили су, постепено, ка великом сукобу.

Министарство спољних послова Краљевине Југославије педантно је у својим месечним извештајима за 1936. годину, разврстаним увек по државама, а не према тематском начелу, бележило све значајније дипломатске, политичке и привредне догађаје, с освртом на њихову узајамну везу и у обиму који је захтевала југословенска перспектива. Регионални аспект у троуглу Јадран–Подунавље–Балкан стога је подједнако заступљен у овим извештајима, као и један шири европски контекст крупних збивања у међународној арени, са свим упозоравајућим елементима: права ризница за истраживаче не само југословенског погледа на свет, снажно обојеног стрепњама од обнове регионалних сукоба и ревизионистичких аспирација суседа, него и често изукрштаним низовима сукобљених интереса политике, капитала и дипломатије на дубоко подељеном европском континенту.

Др Душан Т. Батаковић